

Η Κριτική Σκέψη του J. Habermas για τις Μορφές της Σύγχρονης Κοινωνίας

Γεώργιος Ε. Σκουλάς¹

Περίληψη

Το θέμα που πραγματεύεται το άρθρο αυτό στην ουσία, είναι να μελετήσει τη στάση και συμπεριφορά του θεωρητικού της δεύτερης γενιάς της κριτικής θεωρίας Γιόργκεν Χάμπερμας καθώς και τη συμβολή του στην κοινωνική και πολιτική σκέψη για το σύγχρονο κόσμο. Δηλαδή, να διερευνήσει την αφετηρία και τον τρόπο για το πώς ο θεωρητικός της Σχολής της Φρανκφούρτης παίρνει τη σκυτάλη της διεύθυνσης της κριτικής θεωρίας και αν συγκλίνει με τους προηγούμενους θεωρητικούς. Αν όχι, τι νέο έχει να προσθέσει και σε ποιον τομέα ή πεδίο. Έμφαση δίδεται αυστηρά στη συγκριτική κριτική ανάλυση του διανοητή της κριτικής θεωρίας για τις κοινωνίες στην μεταπολεμική περίοδο τόσο εκείνων με το δυτικό δημοκρατικό μοντέλο του καπιταλιστικού σχηματισμού, όσο και των άλλων με το ανατολικό κοινωνικό πρότυπο του σοσιαλιστικού σχηματισμού. Μέσω αυτής της κριτικής θα διεισδύσει σε έναν προβληματισμό για να κρίνει με τη γνώση του σήμερα την κοινωνική πραγματικότητα σε δύο κύρια πεδία ή κατευθύνσεις. Στο πρώτο πεδίο, διευρύνει την κριτική του στις παραπάνω κοινωνίες επισημαίνοντας την αρνητική εξέλιξη που αυτές επιδεικνύουν. Στο δεύτερο πεδίο, κρίνει με τη γνώση του σήμερα και με τα νέα θεωρητικά εργαλεία τον μαρξισμό και την επικοινωνία. Απώτερος στόχος μας τελικά είναι να αναδείξουμε με την ανάλυση αυτή αν με τη διαφοροποίησή του από τους προηγούμενους στοχαστές της σχολής έχει ενισχύσει στην πραγματικότητα την κριτική θεωρία ή την πολιτική φιλοσοφική σκέψη και σε ποιο βαθμό;

Λέξεις Κλειδιά: *βιόκοσμος, επικοινωνιακή θεωρία, πραγματοποίηση, χειραφέτηση, γνώση.*

---

¹ Αν. Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας & Ανάλυσης Διεθνών Ευρωπαϊκών & Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

1. Εισαγωγή.

Κύριος σκοπός του άρθρου είναι να διεξαχθεί μια κριτική ανάγνωση του έργου του Habermas, ώστε να αναδειχθεί έτσι η θεωρητική στάση του στοχαστή αλλά και η πνευματική του συμβολή στα κρίσιμα ζητήματα των καιρών μας. Αναφορικά σε τομείς όπως: πολιτική, επικοινωνία και γνώση όπως αυτή έχει διαμορφωθεί στη μεταβιομηχανική κοινωνία επισημαίνοντας συγχρόνως τι νέο αυτή η κοινωνία μας διδάσκει ή κυοφορεί. Να αποτυπώσει με έκδηλο τρόπο, εγείροντας το ερώτημα για το πως ο ίδιος, ως θεωρητικός της δεύτερης γενιάς της σχολής, διαφοροποιείται από την προηγούμενη γενιά των στοχαστών της κριτικής θεωρίας; Είναι γνωστό διεθνώς, ότι είναι ένας από τους επιφανέστερους με παγκόσμιο κύρος στοχαστές, που όχι μόνο αποτελεί τη συνέχεια της κριτικής θεωρίας, αλλά έχει δρομολογήσει την πορεία της σε διαφορετική κατεύθυνση. Ο ίδιος δε, συλλαμβάνει το έργο του ως κάποια 'προσπάθεια να αναπτυχθεί μια θεωρία της κοινωνίας με πρακτικό σκοπό που θα οδηγεί στην απελευθέρωση των ανθρώπων από την όποια κυριαρχία'.² Έτσι, η κριτική θεωρία πρέπει να στοχεύει στην διεύρυνση της γνώσης των ανθρώπων που μέσω αυτής θα κατακτήσουν την απελευθέρωσή τους. Δηλαδή, στην απόκτηση και συσσώρευση γνώσης και ανάπτυξης της συνείδησης των κοινωνικών ομάδων, ώστε αυτό να τις καταστεί ικανές να μετασχηματίσουν την κοινωνία. Κάτι τέτοιο, προβάλλει άκρως αναγκαίο λόγω της εμφανούς αδυναμίας του μετασχηματισμού της κοινωνίας χωρίς την απαιτούμενη σφαιρική γνώση της πραγματικότητας αφενός και χωρίς μια αποτελεσματική επικοινωνιακή σχέση των ανθρώπων ικανή να μεταβάλλει κοινωνικές πρακτικές και δομές αφετέρου.

Η ριζοσπαστική αυτή αντίληψη, παραλληλίζεται με τις ιδέες και τα οράματα όλων εκείνων που οραματίζονται τον κοινωνικό μετασχηματισμό με ένα σταθερό και διαρκή δημοκρατικό τρόπο. Συγκεκριμένα, με πλήρη σεβασμό στην συμμετοχή των πολιτών με ελευθερία και ισότητα, τόσο στην εκτέλεση της παραγωγής και των αποφάσεων, όσο και στη σκέψη για τη λήψη αυτών, ώστε να δρομολογείται η επίτευξη του σοσιαλισμού εκείνου με το «ανθρώπινο πρόσωπο».³ Το έργο του

---

² Held D. Introduction to Critical Theory: University California Press, 1980, p. 250.

³ Σημείωση: ο σοσιαλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο παραπέμπει στην έκφραση του Τσέχου ηγέτη το 1968 όταν οι ένοπλες δυνάμεις της τότε Σοβιετικής Ένωσης εισβάλλουν στην χώρα του.

θεωρητικού, ειδικά εκείνο της επικοινωνιακής θεωρίας της κοινωνίας, πραγματεύεται στην ουσία τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δομές ως ουσιώδεις επικοινωνιακές δομές. Δηλαδή, οι σχέσεις εξουσίας και παραγωγής δεν μεταβιβάζουν μονάχα πληροφορία, αλλά διαμορφώνουν επικοινωνία με έννοιες κλειδιά στην πολιτική και στην ηθική. Για παράδειγμα, αυτές οι έννοιες της νέας επικοινωνίας υποστηρίζονται από συναίνεση, εμπιστοσύνη, θυσία κ.λ.π. Το περιεχόμενο της κριτικής θεωρίας κατά συνέπεια, επικεντρώνεται στην ανάλυση των συστηματικών και όχι αναγκαστικά των διαστρεβλωμένων επικοινωνιών που σχηματίζουν την πολύπλευρη φάση εξέλιξης ή στασιμότητας της ζωής των πολιτών στις προηγμένες οικονομικά κοινωνίες. Γι' αυτό το λόγο, ο βασικός στόχος του κειμένου είναι να διερευνήσει αυτές τις διαστάσεις που η χαμπερμασιανή σκέψη εισαγάγει, τόσο στην επικοινωνιακή λειτουργία με τη γλώσσα και τη δημοκρατία καθώς και στην εμπειρική ανάλυση, όσο στον μαρξισμό, θετικισμό και στην αναλυτική φιλοσοφία.

2. Κριτική Σύγχρονων Κοινωνικών Συστημάτων.

Η στάση του κριτικού διανοούμενου απέναντι στις διαμορφούμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της αστικής κοινωνίας, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα, ήταν αρκετά κριτική προς όλες τις κατευθύνσεις. Παρατηρεί, ότι ο ορθολογισμός του δυτικού κόσμου εξελίχθηκε μέσα στα πλαίσια του αστικού σχηματισμού. Γι' αυτόν το λόγο, ακολουθώντας τον Μαρξ και Weber, εξετάζει τις αρχικές συνθήκες του εκσυγχρονισμού σε σχέση με τις κοινωνίες του τύπου εκείνου που καθόρισαν την καπιταλιστική τάση ανάπτυξης. Στον υπερανεπτυγμένο φιλελεύθερο κόσμο, οι κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού, σκέπτεται, βρίσκονται μπροστά σε ένα σταυροδρόμι. Συγκεκριμένα, ο εκσυγχρονισμός τους ωθείται σε μία κατεύθυνση μέσω ενδογενών προβλημάτων που παράγονται από την οικονομική συσσώρευση.

Ενώ οι κοινωνίες των ανατολικών ευρωπαϊκών χωρών, ως χώρος του υπαρκτού σοσιαλισμού μέχρι την τελευταία δεκαετία του εικοστού αιώνα, βρίσκονται ανάμεσα σε προβλήματα που προκύπτουν από τις προσπάθειες του ίδιου του κράτους. Ως πολιτική εξουσία το κράτος, βρίσκεται υπό τη διεύθυνση της κεντρικής διοίκησης και

σχεδιασμού καθώς και υπό την δρομολόγηση της ορθολογικοποίησης μιας κομματικής ελίτ. Ο τρόπος διοίκησης και διακυβέρνησης αυτών των χωρών είναι περισσότερο κεντρικός μιας και ασκείται από τον κεντρικό άξονα παρά από μια πολλαπλότητα δυνάμεων στην μεταπολεμική περίοδο. Ωστόσο, με την αναπτυξιακή τροχιά που παρουσιάζει ο οργανωμένος καπιταλισμός η πολιτική λειτουργία του κράτους πρόνοιας και η μαζική δημοκρατία έχουν παράλληλη εξέλιξη. Κάτω από την πίεση των οικονομικών κρίσεων σε ορισμένες χώρες, ο τρόπος παραγωγής απειλήθηκε από την κοινωνική αποσύνθεση. Γι αυτό το λόγο, το σύστημα θα μπορούσε να διατηρηθεί μόνο για κάποιο χρονικό διάστημα με τη μορφή της αυταρχικής ή φασιστικής εξουσίας.

Στην ίδια τροχιά ανάπτυξης, ο κρατικός, γραφειοκρατικός σοσιαλισμός, διαμορφώνει μια παρόμοια πολιτική εξουσία σε μορφή δικτατορίας των κρατικών πολιτικών κομμάτων μέχρι την κατάρρευση του συστήματος αυτού το 1990. Η κυριαρχία του σταλινισμού δια της βίας, ενδίδει σε περισσότερο μετριοπαθή μετασταλινιστικά καθεστώτα στην πρόσφατη περίοδο. Το ξεκίνημα ενός δημοκρατικού εργατικού κινήματος και των δημοκρατικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων εντός του κόμματος, φάνηκε να είναι εφικτό και ορατό μόνο στην Πολωνία στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Και οι δύο παρεκκλίσεις, τόσο η αυταρχική όσο και η δημοκρατική, από τα δύο κυρίαρχα πρότυπα τα οποία αναδεικνύονται στην περίοδο που διανύουμε, κατά τον Χάμπερμας, εξαρτάται μάλλον από τις εθνικές ιδιομορφίες ειδικά πάνω στην πολιτική και κουλτούρα των εν λόγω χωρών. Εν πάση περιπτώσει, οι διακλαδώσεις αυτές κάνουν τις ιστορικές ιδιαιτερότητες αναγκαίες ακόμη και στο πιο γενικό επίπεδο των τύπων κοινωνικής ολοκλήρωσης και των αντίστοιχων κοινωνικών παθολογιών.⁴ Έτσι, συμπεραίνει, ότι 'εάν επιτρέψουμε στους εαυτούς μας να απλοποιήσουμε τη σκέψη μας με κάποιο ιδεατό γνώρισμα και να περιοριστούμε σε δύο κυρίαρχες παραλλαγές των ύστερων φιλελεύθερων κοινωνιών, και εάν ξεκινούμε από την υπόθεση ότι φαινόμενα αλλοτρίωσης ή "πραγματοποίησης" εγείρονται ως παραμορφώσεις του κόσμου που ζούμε, οι οποίες προκλήθηκαν με συστηματικό τρόπο, τότε μπορούμε να κάνουμε μερικά βήματα προς την κατεύθυνση μιας συγκριτικής ανάλυσης πάνω στις αρχές

---

⁴ Χάμπερμας Γ. «The Tasks of a Critical Theory of Society», κεφάλαιο στο: *Modern German Sociology*, Ed. By V. Meja, D. Misgeld and N. Stehr, Columbia

της κοινωνικής οργάνωσης, στα είδη της κρίσης, και στις μορφές της κοινωνικής παθογένειας'.⁵

Ένας σημαντικά ορθολογικός κόσμος που βιώνουμε σήμερα, κατά την παραπάνω σκέψη, θεωρείται ότι είναι εκείνος των αρχικών συνθηκών στις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού. Κατά αυτό τον τρόπο, ένας ορθολογισμός τέτοιος αναγκαστικά, φαίνεται να καθιστά δυνατό να συγκεντρώνει κανείς εξουσία και χρήμα ως κάποιο μέσο που να θεσμοθετούνται και τα δύο με ευκολία διαμέσου ενός θετικού νόμου που τα νομιμοποιεί. Εάν οι συνθήκες αυτές επιτυγχάνονται μέσω διοικητικών και οικονομικών συστημάτων, τα οποία έχουν συμπληρωματική σχέση μεταξύ τους και εισάγονται μέσα σε εσωτερικές εναλλαγές με τα περιβάλλοντά τους διαμέσου της διεύθυνσης των media, μπορούν τελικά να διαφοροποιηθούν σύμφωνα με την ίδια αντίληψη. Στο επίπεδο αυτό του συστήματος της διαφοροποίησης, κάνουν την εμφάνισή τους οι νεώτερες σύγχρονες κοινωνίες. Στην αρχή εμφανίζονται οι αστικές και μετά οι γραφειοκρατικές σοσιαλιστικές κοινωνίες. Τόσο στις καπιταλιστικές χώρες της Δύσης όσο και στις σοσιαλιστικές της Ανατολής, υποστηρίζει ο ίδιος, υπάρχουν κοινωνικές τάξεις όπου το κράτος κι η οικονομία παίρνουν διακριτές μορφές.⁶

Στις τελευταίες, οι γραφειοκρατικές ελίτ που είχαν τον έλεγχο στα μέσα παραγωγής σχημάτιζαν στην ουσία ένα πολυπλοκότατο σύστημα το οποίο ήταν αναμφίβολα αυταρχικό, επειδή απέκλειε κυρίως τις δημοκρατικές διαδικασίες στη λήψη των αποφάσεων που αφορούσαν τις προτεραιότητες της κοινωνίας γενικά. Στις αστικές κοινωνίες της Δύσης, τόσο στις αρχές του αιώνα όσο και σήμερα, τα πράγματα είναι ακόμη πιο ομιχλώδη επειδή οι δομές εξουσίας είναι άκαμπτα ιεραρχικές και οι όποιες λειτουργίες του συστήματος δεν έχουν διαφάνεια. Συνεπώς, η δημοκρατία δεν μπορεί παρά να ευνουχίζεται με διάφορους τρόπους. Ο έλεγχος των μέσων παραγωγής από τις πολιτικές ελίτ από τη μια και από τις ιδιωτικές οικονομικά προνομιούχες ομάδες από την άλλη, είναι κατά τον Χάμπερμας, διαφορετικές μορφές ταξικών σχέσεων στο στάδιο ανάπτυξης που έχουν περιέλθει οι σύγχρονες κοινωνίες.⁷ Ο δρόμος του εκσυγχρονισμού στις καπιταλιστικές χώρες, ανοίγει διάπλατα και αλματωδώς το δρόμο καθώς το οικονομικό σύστημα

University Press, New York, 1987, σσ. 188.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 189.

⁶ *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, οπ. αν. παρ. σελ. 12.

⁷ Βλ. στο ίδιο, σελ. 12-13.

αναπτύσσει την εσωτερική δυναμική ανάπτυξης και με τα ενδογενώς παραγόμενα προβλήματα κατορθώνει να αναλάβει την ηγεσία ολόκληρης της κοινωνίας. Ενώ, τέτοιο άνοιγμα εκσυγχρονισμού στις σοσιαλιστικές κοινωνίες προχωρούσε σε άλλη κατεύθυνση, όταν στη βάση της ιδιοκτησίας του κράτους των περισσότερων μέσων παραγωγής και της θεσμοθετημένης μονοκομματικής εξουσίας η διοικητική δράση του συστήματος κέρδιζε αυτονομία σε σχέση με το οικονομικό σύστημα.⁸

Στο βαθμό που αυτές οι οργανωτικές αρχές εδραιώνονται, εμφανίζονται εναλλασσόμενες σχέσεις μεταξύ των δύο λειτουργικά αλληλοσυνδεόμενων υποσυστημάτων της πολιτικής καθώς και της οικονομικής σφαίρας και των κοινωνικών συστατικών του βιοκόσμου στον οποίο τα media έχουν αράξει. Υπό αυτό το πρίσμα, ο βιόκοσμος, ως χώρος κοινωνικής ζωής των ανθρώπων, μπορεί να διαφοροποιηθεί ακόμη περισσότερο στις συμβολικές του δομές και μπορεί να θέσει ελεύθερα επίσης τη λογική της ανάπτυξης της πολιτιστικής νεωτερικότητας. Την ίδια στιγμή, η δημόσια και η ιδιωτική σφαίρα έχουν δομηθεί ως περιβάλλοντα του συστήματος. Κατά πόσο όμως το οικονομικό σύστημα ή ο κρατικός μηχανισμός επιτυγχάνει την εξελικτική πρωτοκαθεδρία ή όχι, δεν έχει σημασία τη στιγμή που και τα δύο είναι σημεία επίπτωσης κρίσεων τα οποία έχουν μετατοπιστεί από τα υποσυστήματα του βιοκόσμου. Στις εκσυγχρονισμένες κοινωνίες, οι διαταράξεις που σημειώνονται στην υλική αναπαραγωγή του βιοκόσμου παίρνουν τη μορφή μιας συστημικής δυσλειτουργίας που επιδρά δραστικά στον ίδιο αυτό βιόκοσμο ως μια παθογένεια.⁹

Οι κρίσεις, κατά τον Χάμπερμας, είχαν μελετηθεί αρχικά σε σχέση με τα κυκλικά στάδια του κεφαλαίου ή επιχειρήσεων και των παραγόντων της αγοράς. Στον κρατικό σοσιαλισμό, οι τάσεις της κρίσης ξεκινούσαν από τους ίδιους τους μηχανισμούς του κράτους οι οποίοι εμπλέκονταν με τρόπο που αυτό-παρεμποδίζονταν στον τομέα διοίκησης και σχεδιασμού. Ενώ, στον καπιταλισμό από την άλλη πλευρά, γίνεται διαμέσου ενδογενών κρίσεων σε μορφή αλληπάλληλων διακοπών στις διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου. Δηλαδή, όπως οι παραδοξότητες της ανταλλαγής ορθολογισμού οι οποίες μπορούν να ερμηνευθούν από το γεγονός ότι οι ορθολογικοί προσανατολισμοί δράσης έρχονται σε αντίθεση με

---

⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 14-6.

⁹ *Modern German Sociology*, οπ. αν. παρ. σελ. 189.

τον εαυτόν τους μέσω άσκοπων επιδράσεων του συστήματος. Οι τάσεις της κρίσης έχουν επεξεργαστεί όχι μόνο διαμέσου του υποσυστήματος που αυτές προκύπτουν, αλλά μέσω συμπληρωματικών δράσεων που μπορούν να μετατοπιστούν. Συνεπώς, θεωρεί ότι όπως η καπιταλιστική οικονομία βασίζεται πάνω στις οργανωτικά λειτουργικές επιδόσεις του κράτους έτσι και ο σοσιαλιστικός γραφειοκρατικός σχεδιασμός έπρεπε να βασίζονταν πάνω στις αυτό-διαχειριζόμενες λειτουργικές επιδόσεις της οικονομίας.

Οι γραφειοκρατικές ελίτ στις κοινωνίες του κρατικού σοσιαλισμού, ελέγχοντας τα μέσα παραγωγής σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, σχημάτισαν όπως αναφέρθηκε παραπάνω ένα σκοτεινό αυταρχικό σύστημα επειδή είχαν αποκλείσει εντελώς τη δημοκρατία σε όλους τους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Γι' αυτό και οι κρίσεις του συστήματος ήταν ενδογενείς και διαρκείς. Από την άλλη, το ανεπτυγμένο καπιταλιστικό σύστημα το αντιλαμβάνεται ο Χάμπερμας να κινείται μεταξύ αντιτιθέμενων πολιτικών γενικά ανάμεσα στις δυνάμεις της αγοράς και του κρατικού παρεμβατισμού. Το δίλημμα είναι δομικής φύσης και καθαρότερο στις χώρες του γραφειοκρατικού σοσιαλισμού, όπου η πολιτική ταλαντεύεται χωρίς ελπίδα μεταξύ αυξανόμενου κεντρικού σχεδιασμού και αποκέντρωσης. Αυτό, φαίνεται κυρίως μεταξύ προσανατολισμένων οικονομικά προγραμμάτων προς επένδυση ή προς κατανάλωση. Δηλαδή, στη σκέψη του θεωρητικού, ο καπιταλισμός διαγράφει μια πορεία προς την διατάραξη ισορροπιών του συστήματος. 'Η θεμελιώδης αντίφαση του καπιταλισμού διατυπώνεται στην χαμπερμασιανή σκέψη', κατά τον Χελντ, 'ως κάτι ανάμεσα στην κοινωνική παραγωγή και στην ιδιωτική οικειοποίηση, που ονομάζεται κοινωνική παραγωγή για τα μη γενικευμένα συμφέροντα'.¹⁰ Επομένως, αναλογίζεται, ότι αυτή η συστημική διαταραγμένη ισορροπία γίνεται κρίση μόνο όταν η λειτουργία της οικονομίας του κράτους διατηρείται εκδηλωτικά υπό ένα εγκατεστημένο καθεστώς ζήτησης που κάνει ζημιά παράλληλα με συγκρούσεις και αντιδράσεις στη συμβολική αναπαραγωγή του βιοκόσμου. Ενώ, χωρίς διαταραγμένη ισορροπία, η ζημιά μπορεί να συντελείται στα κοινωνικά συστατικά του βιοκόσμου τα οποία επηρεάζονται άμεσα. Όμως, πριν ακόμη τέτοιου είδους συγκρούσεις απειλήσουν ουσιαστικά το

---

¹⁰ Held D. *Introduction to Critical Theory*, University of California Press, Berkeley, 1980, p. 286.

κέντρο της κοινωνικής ολοκλήρωσης αυτά τα συστατικά έχουν ήδη απωθηθεί στην περιφέρεια και έτσι αποφεύγεται η κρίση.

Ωστόσο, ο Χάμπερμας υποστηρίζει ότι μόνο στις καπιταλιστικές κοινωνίες οι διαστροφές του βιοκόσμου παίρνουν τη μορφή μιας πραγματοποίησης-αποξένωσης των επικοινωνιακών τους σχέσεων, δηλαδή εκεί που το άτομο ως ιδιώτης είναι σημείο εισβολής για την μετατόπιση των κρίσεων μέσα στο χώρο αυτό. Δεν τίθεται λοιπόν θέμα μιας επιπλέον επέκτασης του επικοινωνιακού μέσου, αλλά μιας διεύρυνσης της αγοραιοποίησης και γραφειοκρατικοποίησης των χώρων δράσης των υπαλλήλων και καταναλωτών, των πολιτών και πελατών στις γραφειοκρατίες του κράτους. Το νέο-φιλελεύθερο κράτος όσο εξελίσσεται γραφειοκρατικό γίνεται και πιο ισχυρό και όσο πιο ισχυρό γίνεται με εξουσία αδειάζει τον πολίτη από τη βασική του δύναμη. Η εμπειρία αυτή της αθλιότητας στη μαρξιστική κριτική κάνει τελικά εκείνους που στερούνται αγαθά και υφίστανται την εκμετάλλευση να τείνουν προς μια κάποια αλληλεγγύη η οποία καθιστά στην ουσία την καταπίεση ως μια εκπαιδευτική διαδικασία. Το κράτος, τοιουτοτρόπως, υπονομεύει πολλαπλώς τη δυνατότητα συμμετοχής των πολιτών στα κοινά με τους ήδη παραδεδεγμένους τρόπους, όπως «εκλογές, κόμματα, συλλογικές οργανώσεις, την εν γένει 'δημοκρατική' διαδικασία».¹¹

Ο Γκρέϊμπ υποστηρίζει ότι «ο χαρακτήρας και η ιδεολογία του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος, παύουν να έχουν σημασία σε ένα κόσμο ουσιαστικά αδιάφορο από πολιτική άποψη, τεχνοκρατικό και γκρίζο. Σε αυτή τη λογική, ορισμένα από τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα (όπως λ.χ. το φοιτητικό κίνημα της δεκαετίας του 1960, το γυναικείο κίνημα, το κίνημα ειρήνης ή το οικολογικό κίνημα) μπορούν να ιδωθούν ακριβώς ως συμπτώματα της 'κρίσης κινήτρων' στη σύγχρονη κοινωνία».¹² Εάν όμως πραγματοποιήσουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή, θα δούμε ότι η στυγνή εκμετάλλευση των εργαζομένων που ήταν το αποτέλεσμα του καπιταλιστικού εργοστασιακού συστήματος στον 19ο αιώνα και η αύξηση του χρόνου εργασίας χωρίς εγγυήσεις για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών ζωής είχαν δείξει την εικόνα εξαθλίωσης αλλά έκαναν αναγκαίο όμως και ένα εναλλακτικό κοινωνικό

---

¹¹ Craib I. *Modern Social Theory, Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία*, Εκ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998, σελ. 496.

¹² Βλ. στο ίδιο, σσ. 496-497.

μοντέλο ως μοναδική λύση.¹³ Το εναλλακτικό αυτό σύστημα ήταν ο σοσιαλισμός, που θα προέκυπτε από την προλεταριακή επανάσταση που κυοφορούσε τη μεγάλη ελπίδα ότι οι εργάτες θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις βασικές τους ανάγκες και να ζήσουν ανθρώπινα χωρίς αδικίες αφού θα έλεγχαν τα μέσα παραγωγής.

'Η σύγχρονη κατάσταση', σύμφωνα με τον Χάμπερμας, «δεν είναι μόνο έκβαση διαφορετικών εξελίξεων αλλά δείχνει ότι οι συγκρούσεις και η ταξική πάλη ελέγχονται. Η δυσάρεστη εργασία συνδέεται με κάτι παραπάνω από την απλή ικανοποίηση των βασικών αναγκών, ο καταναλωτισμός προσελκύει με τη μορφή ενός πλήθους αγαθών που συσκευάζουν την ευτυχία και την ικανοποίηση για κάθε ανάγκη. Σήμερα έχουμε λοιπόν, την απειλή μιας άλλης εξέλιξης που θίγει τη βάση δυνατότητας για σοσιαλισμό. Η εργασία γίνεται όλο και πιο σπάνια, γίνεται περιττή, και έτσι διαλύεται το μοντέλο του καταπιεσμένου εργάτη που ωθείται προς την εκπαιδευτική αλληλεγγύη. Μια ανεργία που οφείλεται σε αυξήσεις της παραγωγικότητας και του αυτοματισμού, ένας σταθεροποιημένος διεθνής καταμερισμός της εργασίας με όλο και πιο πολλές ανισότητες προς εξαγωγή - αυτές οι εξελίξεις μας αναγκάζουν να δούμε από πιο κοντά τι σημαίνει σοσιαλισμός απέναντι στο υπόβαθρο του αυξημένου ελεύθερου χρόνου και των συνεπειών του εκβιομηχανισμού, των μορφών οικονομίας που η αναγκαία ανάπτυξή τους ποτέ δεν αμφισβητήθηκε σοβαρά από τους θεωρητικούς του ορθόδοξου μαρξισμού».¹⁴

3. Μαρξιστική Θεωρία & Επικοινωνία

Η στενή σχέση του θεωρητικού της σχολής της Φρανκφούρτης με τον μαρξισμό και γενικά με την σοσιαλιστική μαρξιστική παράδοση, ξεκινά από το ενδιαφέρον που του προξένησε η μελέτη δύο μεγάλων έργων σε διαφορετικές περιόδους. Το ένα ήταν του Lukacs «Ιστορία και Ταξική Συνείδηση» και το άλλο των Χορκχάϊμερ και Αντόρνο η «Διαλεκτική του Διαφωτισμού». Κατά τον ίδιο, σε μια αποκαλυπτική ομολογία του στον Honneth το 1981, υποδεικνύει το θαυμασμό και τη λύπη του σε αυτό που ανήκε στο παρελθόν αναφερόμενος στο πρώτο έργο. Για το δεύτερο, αφού το μελέτησε πολύ και αμέσως μετά τις πρώτες μεταπολεμικές δημοσιεύσεις του

---

¹³ *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, οπ. αν. παρ. σελ. 92.

¹⁴ Βλ. στο ίδιο, 93.

Αντόρνο, του έδωσαν έτσι την μεγάλη ώθηση να καταπιαστεί με τον Μαρξ συστηματικά.¹⁵ Όπως υπογραμμίζει ο ίδιος, «αυτό μου έδωσε το θάρρος να διαβάσω τον Μαρξ συστηματικά κι όχι απλώς ιστορικά... Η ανάγνωση η τελευταία μου έδωσε το θάρρος να ασχοληθώ συστηματικά μ' αυτό που αντιπροσώπευαν ιστορικά οι: Λούκατς και Korsch, τη θεωρία της πραγματοποίησης ως θεωρία του εξορθολογισμού, με την έννοια του Max Weber. Από εκείνη την εποχή, ήδη το πρόβλημά μου ήταν μια θεωρία της νεωτερικότητας ή μοντερνικότητας από την άποψη της παραμορφωμένης πραγμάτωσης του Λόγου στην ιστορία».¹⁶

Το ενδιαφέρον του αρχικά ήταν τα οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα του Μαρξ, με την ανθρωπολογική σημασία της αλλοτρίωσης και αργότερα εντρύφησε στα ώριμα έργα του, όπως την κριτική της πολιτικής οικονομίας και τον ιστορικό υλισμό. Στο έργο του, *Knowledge and Human Interest*, γίνεται κατανοητή η προσέγγισή του στη μαρξιστική θεωρία. Παρατήρησε λοιπόν, ότι στην εμπειρική μαρξιστική έρευνα και στον ιστορικό υλισμό, ο Μαρξ υπολόγισε τόσο την πρακτική δραστηριότητα του εργάτη όσο και την παραγωγική εργασία ως εργασία και διαντίδραση. Ο Μαρξ ενσωματώνει, κατά τον Χάμπερμας, μια ανάλυση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι αναπαράγουν τις υλικές συνθήκες της ζωής τους που μετασχηματίζουν τον υλικό κόσμο, με μια ανάλυση του τρόπου κατά τον οποίο ερμηνεύουν και μεταβάλλουν τους θεσμούς μέσα από ιστορικούς αγώνες.¹⁷ Στις βασικές μαρξιστικές αναζητήσεις εντάσσεται τόσο η υλική βάση της κοινωνίας όσο και το θεσμικό πλαίσιο, η δομή της συμβολικής διαντίδρασης και ο ρόλος της πολιτιστικής παράδοσης. Οι αναλυτικές διακρίσεις που κάνει, είναι ανάμεσα στις δύο αυτές διαστάσεις της αναπαραγωγικής διαδικασίας της κοινωνίας που σχετίζονται διαλεκτικά.¹⁸

Συγκεκριμένα, από τη μία πλευρά υπάρχει η περιοχή της επιστημονικής και τεχνικής προόδου που χαρακτηρίζεται από περιοδικές αλλαγές, δηλαδή τις δυνάμεις παραγωγής. Ενώ, από την άλλη, υπάρχει το θεσμικό πλαίσιο των σχέσεων παραγωγής που διανέμει αμοιβές υποχρεώσεις και καθήκοντα. Κατά τον στοχαστή της κριτικής θεωρίας, το τελευταίο συνθέτει μορφές τόσο κοινωνικής ενσωμάτωσης

---

¹⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 45.

¹⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 45-46.

¹⁷ *Introduction to Critical Theory*, op. cit. p. 267.

¹⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 267-8.

με κυριαρχία, όσο και κοινωνική σύγκρουση με ταξικό αγώνα. Η μαρξιστική θεωρία λοιπόν του καπιταλισμού, αναπτύσσεται μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναφοράς. Δηλαδή, αποπειράται να υπολογίσει τόσο την τεχνική όσο και την πρακτική δραστηριότητα. Είναι μια ανάλυση της κρίσης των δυναμικών του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και μια κριτική ιδεολογίας.¹⁹ Μ' άλλα λόγια, είναι μια ανάλυση της πολιτικής οικονομίας σε ότι αναφέρεται στην πολιτική, οικονομική δραστηριότητα καθώς και μια κριτική της πολιτικής οικονομίας για την εσφαλμένη θεώρηση της υπάρχουσας οικονομικής δραστηριότητας.

Η αντικατάσταση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας από τον Μαρξ σε κριτική της πολιτικής δεν έγινε χωρίς συνέπειες για τον Χάμπερμας. Η κλασική πολιτική οικονομία, μ' άλλα λόγια, δεν ήταν μονάχα μια 'έκφραση ενοποίησης του φιλελεύθερου καπιταλισμού μέσω της αυτό-ρυθμιζόμενης αγοράς του, αλλά μια κεντρική ιδεολογία απόκρυψης της ταξικής ιεραρχίας μέσω μορφών ισότιμης ανταλλαγής, όπου ανεξάρτητα δημιουργούμενοι κανόνες ελευθερίας και ισότητας ερμηνεύθηκαν στην πραγματικότητα ως ελευθερία και ισότητα των ιδιοκτητών του κεφαλαίου'.²⁰ Η κριτική της πολιτικής οικονομίας συνεπώς, μπορεί να είναι μια κριτική των δημοκρατικών κανόνων της αστικής κοινωνίας στα πλαίσια της αστικής διαστροφής τους από τη μια και από την άλλη, μια κριτική αναλλοτρίωσης ή αντιφετιχιστική πολεμική των αναγκαία κοινωνικών ψευδαισθήσεων της σταθερότητας και της ισορροπίας μιας κεφαλαιοκρατικής οικονομίας που συγκροτείται στην αγορά. Έτσι, διαπιστώνεται στη χαμπερμασιανή σκέψη, ότι αυτή η θεωρία είναι και επιστήμη και κριτική, αφού είναι θεωρία της εκμετάλλευσης που εκλαμβάνει τον εαυτόν της ως κριτική συνείδηση της επαναστατικής πράξης.²¹

Όμως, η χαμπερμασιανή ανάλυση που εκτυλίσσεται στο βιβλίο, Θεωρία και Πράξη, υποστηρίζει ότι η μαρξιστική θεωρία τείνει να μειώνει την πρακτική δραστηριότητα στην τεχνική δραστηριότητα. Εκείνο που αναδεικνύει ο μαρξισμός, κατά τον Χάμπερμας, 'δεν είναι η ερμηνεία της αμοιβαίας σχέσης της διαντίδρασης και της εργασίας αλλά κάτω από ένα ακαθόριστο τίτλο κοινωνικής πράξης η μείωση του ενός στο άλλο'.²² Αυτό σημαίνει, ότι μειώνεται η επικοινωνιακή δράση στην

---

¹⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 268.

²⁰ Arato A. Eike G., *The Essential Frankfurt School Reader*, Continuum, New York, 2000, p.23.

²¹ *Introduction to Critical Theory*, op. cit. p. 268.

²² Βλ. στο ίδιο, σελ 268.

εργαλειακή δράση. Δηλαδή, «η παραγωγική δραστηριότητα η οποία ρυθμίζει την υλική ανταλλαγή των ατόμων με το φυσικό τους περιβάλλον γίνεται το παράδειγμα για το σύνολο των κατηγοριών που όλα αναλύονται μέσα στη κίνηση της παραγωγής. Γι' αυτό το λόγο, η ευφυέστατη μαρξιστική διορατικότητα μέσα στη διαλεκτική σχέση μεταξύ δυνάμεων παραγωγής και σχέσεων παραγωγής μπορεί να παρερμηνευθεί με κάποιο μηχανιστικό τρόπο».²³ Σχολιάζοντας τη χαμπερμασιανή σκέψη, ο Χελντ, θεωρεί ότι γι' αυτόν, 'η μαρξιστική ευφυής διορατικότητα στο επίπεδο της φιλοσοφικής και ανθρωπολογικής επιστημολογίας θα απαιτούσε μια διάκριση ή πιο σωστά, ένα διαχωρισμό μεταξύ ανθρώπων που γίνονται εργαλεία και ως γλώσσα που χρησιμοποιεί ζώα. Σε αντίθεση λοιπόν και στα δύο αυτά επίπεδα, κατά τον Χάμπερμας, ο Μαρξ έχει μια ισχυρή τάση να ενσωματώνει το τελευταίο στο προηγούμενο'.²⁴ Έτσι, η χαμπερμασιανή επιχειρηματολογία στηρίζεται μεν στα νεανικά μαρξιστικά κείμενα, αλλά τα εξετάζει σε αντιδιαστολή με το ώριμο μαρξιστικό έργο για να θεμελιώσει την κριτική του γενικότερα. Θεωρεί συνεπώς, ότι δεν είναι μόνο η εργασία που επιτρέπει στον άνθρωπο να μεταβάλλει τη φύση του και γι' αυτό να ξεχωρίσει από τα ζώα, αλλά ανάλογη λειτουργία επιτελεί και η γλώσσα. Η γλώσσα που, θα αναφερθούμε σε άλλη ενότητα περισσότερο, είναι η δυνατότητα των ανθρώπων να επικοινωνούν μεταξύ τους.

Συμπερασματικά, η χαμπερμασιανή αντίληψη για τη μαρξιστική θεωρία, είναι ότι η ορθόδοξη κυρίως πτυχή της ελαττώνει την επικοινωνιακή στην εργαλειακή δράση. Η εργαλειακή δράση όμως, είναι η παραγωγική δραστηριότητα η οποία ρυθμίζει, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, την υλική ανταλλαγή των ατόμων μέσα στο φυσικό τους περιβάλλον. Αυτό ενισχύει αναμφίβολα την εσφαλμένη ερμηνεία του μαρξισμού με όρους μηχανιστικής σχέσης μεταξύ δυνάμεων παραγωγής και σχέσεις παραγωγής, όπου επιδρά τόσο στην ερμηνευτική θεωρία όσο και στην θεωρία της απελευθέρωσης ή χειραφέτησης. Η σχέση του στοχαστή με τον μαρξισμό συνεπώς, γενικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια θετική κριτική όπως αναφέρει ο Outhwaite.²⁵ Δηλαδή, η δυναμική της είναι να ενσωματώνει μια ικανή αποδοχή του ιστορικού

²³ Χάμπερμας Γ. "Labour and Interaction: Remarks on Hegel's *Philosophy of Mind* in *Theory and Practice*, pp. 168-69. Υποσημείωση στο *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία* σσ. 268-69.

²⁴ *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία*, οπ. αν. παρ. σσ. 268-69.

²⁵ Outhwaite W., *Habermas: a Critical Introduction*, Polity Press, Oxford, 1994, p. 17.

υλισμού και του μαρξιστικού προγράμματος για την απελευθέρωση του ανθρώπου.²⁶ Επειδή, με το να απελευθερώνονται οι τεχνικές δυνάμεις παραγωγής δεν είναι το ίδιο με την ανάπτυξη των κανόνων που θα πληρούσαν τη διαλεκτική της ηθικής σχέσης σε μια διαντίδραση χωρίς κυριαρχία. 'Απελευθέρωση από την πείνα και την αθλιότητα δεν σημαίνει αναγκαστικά σύγκλιση με απελευθέρωση από δουλεία και αθλιότητα', όπως αναφέρει ο ίδιος, ακριβώς γιατί 'δεν υπάρχει αυτόματη αναπτυξιακή σχέση μεταξύ εργαζόμενου και διαντίδρασης στον βιόκοσμο'.²⁷

Συνεπώς, με την γλωσσική κατανόηση που δημιουργεί η επικοινωνία στους κόλπους του βιοκόσμου η καταπιεστική κυριαρχία του εργαλειακού λόγου και της εργαλειακής δράσης πάνω στους εργαζόμενους γίνεται ηπιότερη εφόσον ρυθμίζεται με συμμορφωμένη μέθοδο ηθικο-πρακτικού λόγου, που είναι ο επικοινωνιακός. Αυτό που συντελείται τώρα, είναι η παθολογία του φαινομένου της πραγματοποίησης που θεραπεύεται μέσω ορθολογικών κανόνων που απαιτεί ο επικοινωνιακός λόγος. Όπως ο ίδιος εύστοχα παρατηρεί, «η θεωρία της επικοινωνιακής δράσης εγκαθιστά μια εσωτερική σχέση μεταξύ πράξης και ορθολογικότητας. Ερευνά την υποτιθέμενη ορθολογικότητα της επικοινωνιακής πράξης καθημερινά και υπάγει το κανονιστικό περιεχόμενο του προσανατολισμένου προς τη συνεννόηση πράττειν στην έννοια της επικοινωνιακής ορθολογικότητας».²⁸ Στην ουσία για τον Χάμπερμας, ο Μαρξ απέτυχε να παράγει μια ικανοποιητική μετα-θεωρία η οποία θα συσχέτιζε την εργασία και την διαντίδραση. Στα έργα των μεταγενέστερων Lenin, Bukharin και Στάλιν κατά τον ίδιο, αυτή η τάση που παρέμενε άλυτη τελικά της δόθηκε λύση, δυστυχώς υπέρ του θετικισμού και του αναγωγισμού ή ντετερμινισμού. Η διαλεκτική όμως, ανακάλυψε την ενότητα μεταξύ ανθρώπων και φύσης. Η γνώση των νόμων κίνησης της ιστορίας, πέτυχε ωστόσο να γίνει δυνατός ο έλεγχος των κοινωνικών διαδικασιών με ένα τρόπο ανάλογο του ελέγχου που ασκείται από τις φυσικές επιστήμες.²⁹ Έτσι, σκέπτεται, με τη διαθέσιμη γνώση για τα αποτελέσματα των κοινωνικών διαδικασιών υπάρχει η δυνατότητα να πάρουμε την ορθή πορεία δράσης για κάθε δοσμένη κατάσταση. Με άλλα λόγια, η προβλεψιμότητα επιτρέπει έλεγχο σύμφωνα με τα

---

²⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 17.

²⁷ Βλ. στο ίδιο, σσ. 16-17. Βλέπε επίσης, McCarthy C., *The Critical Theory of Jurgen Habermas*, Polity Press, Cambridge, 1978, pp.36-38.

²⁸ Χάμπερμας Γ. *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, Εκ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σελ. 103.

²⁹ *Introduction to Critical Theory*, op. cit. p. 269.

γεγονότα. Επομένως κατά τον κριτικό στοχαστή, αναφέρει υποθετικά ο Χελντ, 'η επιστήμη αναπτύχθηκε όπως ο διαλεκτικός υλισμός, έτσι νομιμοποιεί την τεχνοκρατική δραστηριότητα και επικεντρώνεται η διοίκηση στους ειδικούς εμπειρογνώμονες. Εκείνο που θα μπορούσε να εισαχθεί τοιούτοτρόπως, ως νέο και ωφέλιμο από τις αντανάκλασεις και γενικά τη σκέψη του υποκειμένου στην κάθε δραστηριότητα του πάνω στις πρακτικές του κόμματος και του κράτους που ανήκει, εξαλείφεται'.³⁰

Στην χαμπερμασιανή σκέψη, διακρίνεται η θεώρηση του ιστορικού υλισμού όχι ως μέθοδος αλλά ως θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης που ενώ οφείλει την ύπαρξη της στην αντανάκλαστική της κατάσταση είναι παράλληλα ενημερωτική στους στόχους πολιτικής δράσης.³¹ Παρόλα αυτά, διαισθάνεται ότι η ώθηση από τον ιστορικό υλισμό δεν έχει εξαντληθεί αλλά απαιτείται μια αναθεώρηση σε πολλές πτυχές. Υπάρχουν όμως δυσκολίες που πολλές από αυτές απορρέουν, για τον ίδιο, από τη μαρξιστική έμφαση πάνω στις δυνάμεις παραγωγής ως κινητήρια μηχανή της ιστορίας. Υποστηρίζει λοιπόν, ότι «ενώ ο Μαρξ περιόρισε τις μαθησιακές διαδικασίες για εξέλιξη στην διάσταση των παραγωγικών δυνάμεων, υπάρχουν ταυτόχρονα ισχυρές αιτίες για να υποθέσουμε ότι οι μαθησιακές διαδικασίες λαμβάνουν μέρος στη διάσταση της ηθικής αντίληψης, πρακτικής γνώσης, επικοινωνιακής δράσης και της συναινετικής ρύθμισης και δράσης των συγκρούσεων. Όταν οι μαθησιακές διαδικασίες σημειώνονται πάνω σε πιο ώριμες μορφές της κοινωνικής ενσωμάτωσης, γίνεται πιθανή η εισαγωγή νέων παραγωγικών δυνάμεων».³²

Σε εκείνο που επικεντρώνεται ο Χάμπερμας, είναι δύο κατηγορίες με ζεύγη βασικών εννοιών. Η πρώτη κατηγορία παραπέμπει σε έννοιες όπως την κοινωνική εργασία και την ιστορία των ειδών. Η δεύτερη, αποτελείται από τη θεωρία της βάσης και της υπερδομής καθώς και από τη θεωρία της ανάπτυξης όπου εντάσσεται η διαλεκτική των δυνάμεων παραγωγής και των παραγωγικών σχέσεων.³³ Η κριτική σκέψη του θεωρητικού, κινείται προς την κατεύθυνση να αναλύσει τη βάση και το

---

³⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 269.

³¹ Χάμπερμας Γ. *Towards a Reconstruction of Historical Materialism*, Frankfurt Suhrkamp, 1976, tr. as *Communication and the Evolution of Society*, Polity Press, Cambridge, 1991. Σημείωση: ο Χάμπερμας απορρίπτει το γεγονός ότι μόνο οι Μαρξ και Έγκελς και όχι μεταγενέστεροι μαρξιστές πραγματεύονται αυτή τη θεωρία που σχετίζεται άμεσα με την εξέλιξη.

³² Βλ. στο ίδιο, σσ. 97-98. Βλ. *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία*, οπ. αν. παρ. σσ. 270-71.

³³ Βλ. Στο ίδιο, σελ. 270.

εποικοδόμημα η την υπερδομή που ο Μαρξ εξέτασε με σκοπό να αποκαλύψει τις κοινωνικές δυνάμεις που παίζουν ηγετικό ρόλο στην κοινωνική εξέλιξη. Η βασική μαρξιστική ιδέα, ήταν ότι ο ουσιαστικός χώρος της κοινωνίας είχε σχηματιστεί από τις δυνάμεις παραγωγής και τις σχέσεις παραγωγής οι οποίες συγκροτούν την οικονομική δομή μέσα στην οποία οροθετείται ένα πλαίσιο τριβής και κοινωνικών προβλημάτων. Η χαμπερμασιανή κριτική λοιπόν, είναι ότι η ταύτιση που γίνεται στη μαρξιστική σκέψη της βάσης της κοινωνίας με τις οικονομικές δομές είναι ανεπαρκής και παρεμποδίζει την κατανόηση πολλών διαφορετικών μορφών της κοινωνίας. Επειδή, δεν μπορεί να θεωρείται αναγκαστικά ότι η βάση της κοινωνίας είναι το βασίλειο της οικονομίας.

Το γεγονός και μόνο ότι εάν οι παραγωγικές σχέσεις κατανοούνται ως μηχανισμοί που ρυθμίζουν την πρόσβαση στα μέσα παραγωγής και έμμεσα καθορίζουν την κατανομή του κοινωνικού πλούτου μέσω του κράτους του οποίου αποτελούν μέρος του, τότε μπορεί από αυτό μονάχα να θεωρηθεί ότι είχαν στο παρελθόν θεμελιωθεί σε όχι οικονομικούς κοινωνικούς θεσμούς.³⁴ Εδώ, αναδεικνύεται μια εμπειρική και αναλυτική ένσταση στις μαρξιστικές θέσεις και κυρίως σε εκείνη που θεωρεί ότι οι κοινωνικές κρίσεις ή και επαναστάσεις δημιουργούνται ως απόρροια της διαλεκτικής των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων. Δηλαδή, οι μεν δεύτερες παρεμποδίζουν την υγιή εξέλιξη των πρώτων ως δυνάμεων που θα πρέπει να αναπτυχθούν από μια ενδογενή ανάπτυξη. Σ' αυτό δηλώνει, ότι το θεσμικό πλαίσιο που συγκροτεί τις παραγωγικές σχέσεις καθορίζει επίσης και μια μορφή κοινωνικής ενσωμάτωσης, εάν εμφανίζονται προβλήματα που δεν μπορούν να λυθούν μέσα από το κυρίαρχο πλαίσιο ολοκλήρωσης της κοινωνίας, η ταυτότητά της απειλείται ή βρίσκεται σε κίνδυνο ή διαφορετικά σε κρίση.³⁵

Όσο για τα γεγονότα που οδήγησαν στους πρώτους πολιτισμούς και στην άνοδο του ευρωπαϊκού καπιταλισμού, δεν ήταν καθορισμένα αλλά ακολουθήθηκαν από σημαντικές εξελίξεις των δυνάμεων παραγωγής.³⁶ Με τον τρόπο αυτό, αποπειράται να διασώσει την κριτική ως μέθοδο της κοινωνικής θεωρίας εφόσον τα παραπάνω ζεύγη όπως βάση-εποικοδόμημα, σύστημα και βιόκοσμος, δομή και δράση δεν συνδέονται ντετερμινιστικά πλέον με σχέσεις ακολουθίας ή εξάρτησης αλλά

---

³⁴ *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία*, οπ. αν. παρ. σελ. 274.

³⁵ Βλ. στο ίδιο, 274.

αντιμετωπίζονται ως δύο μέρη μιας δυναμικής συνάρτησης. Κατά συνέπεια, η κριτική που ασκείται, εστιάζει πάνω στη μέθοδο του λειτουργικού λόγου του κοινωνικού συστήματος που νοείται ως πρόοδος της κοινωνίας, εγκαθιστά τον βιόκοσμο του υποκειμένου υπονομεύοντας έτσι τα θεμέλια της επικοινωνίας. Εστιάζει στην τελική ανάλυση, στο βάρος των δαπανών για κοινωνική πρόοδο που επιτυγχάνεται με τα μέσα εξουσίας και χρήματος.

Επιπλέον, κρίνει αυστηρά τη μαρξιστική ανάλυση για τη θεωρία της αξίας της εργασίας και τις κρίσεις νομιμοποίησης του καπιταλιστικού συστήματος. Η πρώτη, παρουσιάζει την αστική κοινωνία ως μια φετιχιστική ολότητα προερχόμενη από τη ζωντανή εργασία, όπου ερμηνεύονται οι ικανότητες του ανθρώπου σε μορφή εμπορεύματος και η ταξική πάλη σε σχέσεις αγοράς.³⁷ Μολονότι θεωρεί ότι είναι ορθή ανάλυση για τον πρώιμο καπιταλισμό, όμως για την υπάρχουσα πραγματικότητα επιμένει ότι οι εμπειρικές αναλύσεις δεν μπορούν να στηρίζονται στη θεωρία της αξίας ή σε παρόμοιο εργαλείο. Με άλλα λόγια, θεωρεί ότι απουσιάζει μια δυναμική εμπειρική ανάλυση από τις μαρξιστικές αναλύσεις κι αυτό δημιουργεί ένα μεγάλο κενό. Όσο για τη δεύτερη κριτική, αφορά στις οικονομικές κρίσεις του αστικού συστήματος που οδηγούν βαθμιαία στην τελική κρίση νομιμοποίησης. Εδώ, επικρίνει την ορθόδοξη μαρξιστική θέση για το γεγονός ότι η κρίση ροπής εξακολουθεί να καθορίζεται από το νόμο της αξίας, καθώς συμβουλεύει ο Χελντ. Δηλαδή, «αυτή την αναγκαία δομική ασυμμετρία στην ανταλλαγή μισθωτής εργασίας για κεφάλαιο».³⁸ Το κράτος στην προκειμένη περίπτωση, δεν μπορεί να αποζημιώσει για την πτωτική τάση του κέρδους.

Στην ορθόδοξη κυρίως μαρξιστική άποψη οι ενστάσεις του μπορούν να συνοψιστούν ως ακολούθως: Πρώτον, ότι με το να χρησιμοποιείται μια εννοιολογική στρατηγική για τη θεωρία της αξίας χωρίς την απαιτούμενη κριτική, η οικονομική θεωρία της κρίσης στερείται, χωρίς αμφιβολία, μιας πιθανής εμπειρικής έρευνας. Μ' άλλα λόγια, απουσιάζει μια εμπειρική επιστημονική ανάλυση που θα ήταν αναπόφευκτα απόρροια της κριτικής της οικονομικής θεωρίας. Ούτε μπορεί να θεωρηθεί δογματικά ότι ο νόμος της αξίας, κατά τον οποίο τα εμπορεύματα-αγαθά

---

³⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 275.

³⁷ White Stephen, *The Companion to Habermas*, ed. Cambridge University Press, New York, 1995, See chapter by Love Nancy, "what's Left of Marx", p. 52.

³⁸ *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία*, οπ. αν. παρ. σ. 288.

παραμένουν να ανταλλάσσονται στην αξία τους, ευσταθεί. Στην αντίληψή του λοιπόν, τα κυβερνητικά-πολιτικά στηρίγματα των υλικοτεχνικών υποδομών συνεισφέρουν έμμεσα στην παραγωγή της υπεραξίας, αυξάνοντας την παραγωγικότητα της ανθρώπινης εργασίας. Κάτι τέτοιο, σαφώς και παραπέμπει στη μείωση του σταθερού κεφαλαίου και στην αύξηση της υπεραξίας. Εκείνο όμως που εκκρεμεί, για τον στοχαστή της σχολής όπου δείχνει μια σχετική απορία, είναι κατά πόσο η εργασία εκείνη που είναι από έρευνα και γενικά από διοίκηση και σχεδιασμό θεωρείται παραγωγική; Η θέση του επομένως είναι, σε ποιο βαθμό «τέτοια εργασία συμβάλλει στην παραγωγή περισσότερης υπεραξίας μεταβάλλοντας την πορεία των συνθηκών κάτω από τις οποίες η υπεραξία μπορεί να οικειοποιηθεί; Επειδή τέτοια εργασία είναι έμμεσα παραγωγική'. Έτσι, συμπεραίνει, ότι 'οι κλασικές μαρξιστικές αντιλήψεις της θεωρίας της αξίας δεν είναι επαρκείς για την ανάλυση κυβερνητικής πολιτικής στην παιδεία, στην τεχνολογία και στην επιστήμη».³⁹

Γενικά, πάνω στον ιστορικό υλισμό δίνεται ένα ισχυρό κτύπημα από την χαμπερμασιανή σκέψη με την κριτική της. Οι κοινωνίες για τον Χάμπερμας, 'δεν είναι ολότητες που τα μέρη τους είναι καθορισμένα από το επίπεδο ανάπτυξης των δυνάμεων παραγωγής. Μέσα σε αυτές διακρίνονται διάφοροι βιόκοσμοι και συστήματα βιοκόσμων ή περιβάλλοντα καθένα από τα οποία υποδιαιρείται σε ιδιωτικές και δημόσιες σφαίρες'.⁴⁰ Επομένως για τον ίδιο, «ο βιόκοσμος είναι το πεδίο της ηθικής και πρακτικής γνώσης ή οι διάφορες σχέσεις νοήματος που μοιράζονται οι άνθρωποι σε οικογένειες και εργασιακούς χώρους ιδιωτικά και σε πολιτικές απόψεις και δράσεις δημόσια».⁴¹ Αυτό συγκροτείται, μας εξηγεί, μέσω μιας επικοινωνιακής δράσης που είναι δράση προσανατολισμένη κυρίως στην κατεύθυνση να αγγίζει τα άτομα μέσω μιας αμοιβαίας κατανόησης. Απεναντίας, τα κράτη ως πολιτική εξουσία με μηχανισμούς και η οικονομία ως συστήματα αγοράς συντονίζονται δια μέσου της διεύθυνσης των μέσων του χρήματος και της εξουσίας όπως αναφέρθηκε πιο πάνω.

Η επίθεση του κριτικού της σχολής, πάνω στον μαρξισμό εντείνεται θεωρώντας ότι ο ορθόδοξος μαρξισμός απέτυχε να προβλέψει τόσο τη σταθερότητα του κεφαλαιοκρατικού συστήματος όσο και την κατάρρευση του σοσιαλισμού, όπως ήδη συνέβη το 1990. Επειδή, απλά η ορθόδοξη αυτή σκέψη στερούνταν αυτές τις

---

³⁹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 288-289.

⁴⁰ Τη *The Cambridge Companion to Habermas*, "What's Left of Marx", op. cit. p. 50.

δυνατότητες διάκρισης.⁴² Ωστόσο, εκείνο που διέκρινε καθαρά η χαμπερμασιανή ανάλυση, ήταν τα προβλήματα που προκύπτουν μέσω των συστημάτων πολιτικής και οικονομίας από εκείνα που ανακύπτουν μέσω κινήτρων και νοήματος στους βιοκόσμους. Η δυναμική μιας τέτοιας διάκρισης, στην ουσία, έγκειται στο γεγονός ότι διευκολύνει να εκτιμηθούν οι διαφορετικές τακτικές στη λύση προβλημάτων. Επειδή, τέτοια λύση επιτυγχάνεται με τις γνώσεις που αποκομίζονται τόσο από τα συστήματα των εργαλείων του χρήματος και της εξουσίας όσο και του βιόκοσμου με το μέσον της επικοινωνίας. Η διαφοροποίηση των σύγχρονων κοινωνιών συνεπώς, είναι για τον Χάμπερμας, άκρως αρνητική λόγω του ότι παρέχει την πιθανότητα μιας κρίσης νομιμοποίησης του κράτους τόσο του ύστερου καπιταλισμού όσο και του μέχρι χθες υπαρκτού γραφειοκρατικού σοσιαλισμού.

Από μια άλλη οπτική γωνία, εφόσον ο μαρξισμός αντιλαμβάνεται τους ανθρώπους ως παραγωγούς, τις κοινωνίες ως ολότητες και την ιστορία ως πρόοδο, συμπεραίνει ο Χάμπερμας, ο Μαρξ επιστρέφει στη θεωρία του Χέγκελ της θεολογίας και ανθρωπολογίας που αρχικά επηρεάστηκε.⁴³ Έτσι, επιχειρείται μια συγκριτική ανάλυση στο έργο του, *Knowledge and Human Interests*, μεταξύ Μαρξ και Φρόιντ όσον αφορά τις κανονιστικές δομές και την κοινωνική ψυχολογία. Σ' αυτό κρίνεται ο πρώτος αδύναμος να επεξεργαστεί ικανοποιητικά την έννοια της ιδεολογίας και της εξουσίας ως διαστρεβλωμένη επικοινωνία. Επομένως, η χαμπερμασιανή σκέψη επιδιώκει επιτακτικά να συμπληρωθεί ο ιστορικός υλισμός από μια θεωρία της ιδεολογίας που κατανοείται με όρους διαστρεβλωμένης επικοινωνίας.⁴⁴ Γι' αυτό και επιχειρήσει να διερευνήσει, σύμφωνα με τον Χελντ, τις δυνατότητες που τα εμπόδια τα οποία υψώνονται στην αντανάκλαση του εαυτού και στην επικοινωνία είναι σε θέση να εξαλειφθούν, μελετώντας προσεκτικά τη γλωσσική, την ηθική και την ανάπτυξη αλληλεπίδρασης του ατόμου. Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει, ότι η σχέση μεταξύ αντανάκλασης και χειραφέτησης του ατόμου δημιουργεί προβλήματα όπου συχνά η αντίληψη ότι η επίτευξη της αυτό-συνείδησης είναι σημαντικό ζήτημα στη διαδικασία της τελευταίας.⁴⁵ Ο λόγος που ανοικοδομεί τον ιστορικό υλισμό, κατά ένα

---

⁴¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 50.

⁴² Βλ. στο ίδιο, σ. 50.

⁴³ Βλ. στο ίδιο, σ. 51.

⁴⁴ *Εισαγωγή στην Κριτική Θεωρία*, οπ. αν. παρ. σ. 277.

⁴⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 326.

μέρος είναι να εκθέσει αυτή την ιδιόρρυθμη δυσαναλογία μεταξύ πρακτικής έρευνας του Μαρξ και της φιλοσοφικής του αντίληψης για τον εαυτό. Το ερώτημα που αναδύεται είναι σε ποιο βαθμό ο ίδιος ο στοχαστής της σχολής της Φρανκφούρτης έχει επαρκή αντανάκλαση στην προέλευση της θεωρίας του για την επικοινωνιακή ορθολογικότητα του δικού του βιοκόσμου.⁴⁶ Η απάντηση έρχεται από τον ίδιο υποστηρίζοντας ότι «η προέλευση της θεωρίας μου για την επικοινωνία ανήκει στην αποδοχή της ερμηνευτικής και αναλυτικής τάσης της γλωσσολογικής θεωρίας».⁴⁷ Ο σκοπός μιας αμοιβαίας κατανόησης αναφέρει, «βρίσκεται στη γλωσσική επικοινωνία όπου είναι ο δρόμος για να φτάσει κανείς στην επικοινωνιακή ορθολογικότητα».⁴⁸ Δηλαδή, όπως υποστηρίζει η Nancy Love, «η επικοινωνία είναι ορθολογική όταν τα επικοινωνούντα άτομα στηρίζουν τις απαντήσεις τους πάνω στην ελεύθερη και μόνο από ιδιαίτερα περιοριστικούς όρους δύναμη για ένα καλύτερο και ουσιαστικό διάλογο».⁴⁹ Υπό αυτό το πρίσμα, η ιδεατή ομιλία καθορίζεται ως «ενδο-επικοινωνιακή συμμετρία στην κατανομή των ισχυρισμών και των αμφισβητήσεων, της αποκάλυψης και απόκρυψης, της εντολής και συμμόρφωσης ανάμεσα στους εταίρους της επικοινωνίας ως επικοινωνούντα άτομα».⁵⁰ Ο Χάμπερμας παρουσιάζει αυτές τις ασυμμετρίες ως γλωσσολογικές έννοιες αλήθειας, ελευθερίας και δικαιοσύνης αντίστοιχα, επειδή όταν υπάρχουν πράγματι, η επικοινωνία δεν εμποδίζεται από περιορισμούς οι οποίοι απορρέουν από τη δική της δομή, γι' αυτό και είναι ορθολογική.⁵¹

Εκείνη η γλωσσολογική στροφή του θεωρητικού, για την οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, είχε ως αποτέλεσμα την εκπόνηση και ερμηνεία του ηθικού διαλόγου που εμπεριέχουν οι πιο πρόσφατες προσπάθειές του. Έδειξε ένα υπέρμετρο ενδιαφέρον σχετικά με τη νομιμότητα του κράτους, όπου ο δημόσιος ρόλος της γλώσσας, δηλαδή η αδέσμευτη χρησιμότητα του λόγου, ερμηνεύει ευκρινώς την καλά θεμελιωμένη δυσπιστία του στον μεταμοντερνισμό ή στην μετανεωτερικότητα. Τέτοια λογική και πρακτική, δείχνει μια βαθιά γνώση με το να ενισχύει τη θετική θεμελίωση για τις κανονιστικές αξιώσεις της κριτικής θεωρίας. Κάτι τέτοιο, προϋποθέτει ισχυρή

⁴⁶ *The Cambridge Companion to Habermas*, op. cit. p. 51.

⁴⁷ *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, οπ. αν. παρ. σ. 48.

⁴⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 48.

⁴⁹ «*What's Left of Marx*», οπ. αν. παρ. σ. 53.

⁵⁰ Χάμπερμας Γ. *Toward a Theory of Communicative Competence*, Inquiry 13, 1970, σ. 371.

⁵¹ *The Cambridge Companion to Habermas*, op. cit. p. 54.

αίσθηση ισότητας κάποιου για τους άλλους καθώς και μια ικανότητα του ίδιου να εισάγει την κοινή αίσθηση έτσι ώστε να γίνεται κοινός τόπος του απλού ανθρώπου. Η δημόσια σφαίρα, στην χαμπερμασιανή σκέψη, είναι χώρος που οι αστικές ελευθερίες δρουν πρακτικά και η ζωτικότητα της σφαίρας αυτής είναι η πραγματική απόδειξη του δημοκρατικού συστήματος. Στο βιβλίο του, ο Δομικός Μετασχηματισμός της Δημόσιας Σφαίρας,⁵² θεωρεί τη δημόσια σφαίρα ως τον μεσολαβητή μεταξύ κράτους και οικονομικών δυνάμεων της κοινωνίας των ιδιωτών. Τα συστατικά αυτής της σφαίρας εκτείνονται από τον ελεύθερο τύπο στη πόλη, από το εκπαιδευτικό σύστημα στις φιλελεύθερες υποθέσεις που στηρίζουν μια ανοικτή ανταλλαγή απόψεων. Η δημόσια σφαίρα κατά συνέπεια, προέκυψε από τις ανθρωπιστικές τάσεις ξεκίνησε από την Αναγέννηση και έγινε μέρος της αστικής απόκρισης ενάντια στην φεουδαρχία και στην ιεραρχία της. Με την έμφαση δε που δίνει ο ίδιος πάνω στον ελεύθερο λόγο και τις καθολικές αξίες, η σφαίρα αυτή εξελίσσεται σε κοινωνιολογικό σημείο αφετηρίας για το τι εξέλιξη μπορεί τελικά να έχει μια φιλοσοφική απασχόληση με ομιλία στην προηγμένη βιομηχανική κοινωνία.

Η παρακμή του δημόσιου βίου που εγγράφεται από την αυξανόμενη ταύτιση μεταξύ δημόσιας σφαίρας και δημοσιότητας, ανέδειξε μια αδυναμία του φιλελευθερισμού να αμφισβητήσει την ουσιώδη επίδραση της εμπορευματικής μορφής. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι κριτικοί στοχαστές της πρώιμης γενιάς ήταν δύσπιστοι για αυτή τη φιλοδοξία της δημόσιας σφαίρας από την αρχή και ουσιαστικά διατήρησαν ότι μόνο η λέξη που φτιάχτηκε από το εμπόριο μπορεί να αποδειχθεί γνωστή στις μάζες του πληθυσμού. Η επικοινωνία, κατά συνέπεια, έχει πλήρως συνυφανθεί με το τι παράγεται από την πλευρά εμπορευματικής λειτουργίας. Η χαμπερμασιανή σκέψη όμως διαφέρει, επειδή απλά αναγνωρίζει τους κινδύνους που διατρέχει η επικοινωνία στην εμπορευματική διαδικασία και καθώς αμφισβητεί την αποξένωση-πραγμοποίηση στην οποία είχαν οι προηγούμενοι θεωρητικοί εγκλωβιστεί με την απέραντη μελαγχολία τους, συμπληρώνει τη θεωρία της επικοινωνίας ενισχύοντας την εμπειρική ανάλυση. Τοιουτοτρόπως, φωτίζει μια ακόμη πιθανότητα να αναπτύξει κανείς μια 'θεωρία της νεωτερικότητας χρησιμοποιώντας' «θεωρητικές έννοιες επικοινωνίας που διαθέτουν την αναλυτική ακρίβεια που χρειάζεται για τα κοινωνικο-παθολογικά φαινόμενα, γι' αυτό που

---

⁵² Χάμπερμας Γ. *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Neuwied, Luchterhand, 1962.

ονομάζει πραγματοποίηση η μαρξιστική παράδοση». ⁵³ Γι' αυτό και αντιπαραθέτει την απραγματοποίητη υπόσχεση του φιλελευθερισμού ενάντια στις σκοτεινές επιπτώσεις ενός αυξανόμενου συγκεντρωτικά κουλτουριστικού μηχανισμού που αναδύεται από τον ναζισμό και επεκτείνεται με νεοφασιστικές παρορμήσεις.

5. Συμπέρασμα

Εν κατακλείδι, επειδή τον αγώνα που ξεκινά ο ίδιος ο στοχαστής είναι συγχρόνως σε πολλά επίπεδα, τόσο στη γλώσσα και στην επικοινωνία, όσο και στον λόγο με τις παραμορφώσεις του, για να καταλήξει στην ορθολογική επικοινωνία της δημόσιας σφαίρας και στην πολιτική με τη δημοκρατία, δεν μπορεί παρά να προκαλέσει κάποια δυσπιστία με πολλές αντιδράσεις και επικρίσεις. Η προσπάθεια του διανοητή να διατηρήσει τη διαφορά μεταξύ εργασίας και διάδρασης, διαφόρων γνωστικών ενδιαφερόντων, διαφορετικών τύπων γνώσης και έρευνας ή τη διαφορά στον διάλογο και στην ιδεατή κατάσταση ομιλίας δεν πείθει ουσιαστικά. Εκείνο που προϋποθέτει μονάχα, είναι η αλληλεγγύη στην επικοινωνιακή συμπεριφορά, αναγνωρίζοντας έτσι τη δύναμη του συμπεριφορισμού. ⁵⁴ Η γλωσσική δραστηριότητα με την ικανότητα της ομιλίας αλλά και κάθε επικοινωνιακή δράση αποβλέπει στην κυριάρχηση πάνω σε καταστάσεις και πράγματα. Όμως, κάτι τέτοιο είναι αρκετά δύσκολο να επιτευχθεί εφόσον τα πράττοντα υποκείμενα δεν έχουν θεραπεύσει ακόμη το αλλοτριωμένο είναι τους ή τον πραγματοποιημένο ψυχισμό τους.

Είναι όμως εύστοχος και διορατικός όταν διαβλέπει ως μαρξιστής το χρέος του να ερμηνεύσει τις εμπειρίες της καθημερινής ζωής και αυτές που εκφράζονται στα διάφορα κινήματα της ταραγμένης εποχής μας, ώστε να επικυρώνεται αυτή η ερμηνεία από το σύνολο των ατόμων που συμμετέχουν σ' αυτούς τους αγώνες. Βλέπει την ανάγκη αυτής της επικύρωσης των κινήματων ώστε να πιστεύουν τα στρώματα που κινητοποιούνται ότι τα φαινόμενα κυριαρχίας, σήψης της ηθικής, βίας και αδικίας, προκαλούνται από την ανεξέλεγκτη ανάπτυξη του καπιταλισμού σήμερα. Ενώ μας διδάσκει συγχρόνως ότι, η δράση του κόσμου της αριστεράς και της

---

⁵³ *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, οπ. αν. παρ. σ. 54.

⁵⁴ *Μοντερνισμός στη Σύγχρονη Φιλοσοφία*, οπ. αν. παρ. σελ. 342.

διανόησης θα πρέπει να έχει ορίζοντες και πέρα των συνόρων της Ευρώπης προς την παγκόσμια κοινότητα, ώστε να καταστεί δυνατό να αντιπαραβάλλει στην κυριαρχούσα σήμερα συναίνεση των ΗΠΑ μια σοσιαλιστική, πραγματικά δημοκρατική εναλλακτική λύση.

Βιβλιογραφία

- Arato A. Eike G. *The Essential Frankfurt School Reader*, Continuum, N. York, 2000.
- Bronner St. *Of Critical Theory and its Theorists*, Blackwell Publishers, Oxford 1994.
- Γκίντενς Α. *Οι Συνέπειες της Νεωτερικότητας*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2001.
- Gidens A. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*, Cambridge Polity Press, 1994.
- Craib I. *Modern Social Theory, Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία*, Εκ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998,
- Δεληγιώργη Αλεξάνδρα, *Ο Μοντερνισμός στη Σύγχρονη Φιλοσοφία*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996.
- Δεληγιώργη Αλεξάνδρα, *Σκέψη και Προοπτική, Από το quattrocento στο ηλεκτρονικό novecento*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2002.
- Duverger M., *Εισαγωγή στην Πολιτική*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1985.
- Χάμπερμας Γ. *Towards a Reconstruction of Historical Materialism*, Frankfurt Suhrkamp, 1976, trans. as *Communication and the Evolution of Society*, Polity Press, Cambridge, 1991.
- Habermas J. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge: MIT Press, 1989.
- Χάμπερμας Γ. *Knowledge & Human Interests*, Polity Press, Cambridge 1987.
- Χάμπερμας Γ. *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.
- Habermas J. *The Theory of Communicative Action*, Polity Press, Cambridge, 1984.
- Χάμπερμας Γ. *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, Εκ. Ύψιλον / Βιβλία, Αθήνα, 1987.
- Habermas J. *Moral Consciousness and Communicative Action*, Cambridge Polity Press, 1990.
- Habermas J. *between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge Polity Press, 1994.

Χάμπερμας Γ. *Το Πραγματικό και το Ισχύον, Συμβολή στη Διαλογική Θεωρία του Δικαίου και του Δημοκρατικού Κράτους Δικαίου*, Νέα Σύνορα, Εκ. Λιβάνη, 1996.

Held D. *Introduction to Critical Theory*: University California Press, 1980.

Held D. *Prospects of Democracy: North, South, East, West*, Cambridge Polity Press, 1996.

Χομπσμπάουμ Ε. *Η Εποχή των Άκρων, 'Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991'*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2004.

LaPalombara J. & Weiner M. *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, 1966.

Lipietz Alain, *Αυταπάτες και Θαύματα: Προβλήματα του Περιφερειακού Φορντισμού*, Εκ. Εξάντας, Αθήνα, 1990.

McCarthy C. *The Critical Theory of Jurgen Habermas*, Polity Press, Cambridge, 1978.